СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „Св. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
СТОПАНСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИКОНОМИКА”

Татяна Ламбева Маркова

ИКОНОМИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА ОСНОВНИ ЕТАПИ И АСПЕКТИ НА КОЛЕКТИВНИТЕ ИСКОВЕ

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор”

Научна специалност: Политическа икономия

Научен консултант: доц. д-р Тодор Попов

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Актуалност на темата

С развитието и усложняването на обществените отношения, включително икономическите такива, в много страни се очерта необходимостта от използване на правни механизми, които наред с индивидуалните съдебни дела да покриват нуждите на гражданите от съответната държава. Един от тези механизми са колективните искове. Дефинициите, съдържащи се в правните норми, които регламентират процедурата в съответните страни са различни. Но най-общо казано, тя позволява чрез едно съдебно дело да се отстояват правата на много лица, увредени от едно нарушение. В рамките на процедурата могат да бъдат разграничени различни подвидове. Така например в Препоръката на Европейската комисия от 11 юни 2013 г. за общи принципи на механизмите за колективни искове за преустановяване на нарушения и колективни искове за обезщетение в държавите членки, свързани с нарушения на правата, предоставени съгласно правото на Европейския съюз, обособяването е в зависимост от резултата, който се търси чрез делото. Процедурата е най-широко разпространена в Съединените американски щати, като впрочем бива интегрирана във Федералните правила за гражданско съдопроизводство (правило 23) още през 1938 г. В по-малка степен този род дела биват използвани в Канада и сравнително рядко - в държави от Европейския съюз, включително у нас, както и в други страни. Редно е също изрично да отбележим, че в страните членки са въведени разнообразни механизми за колективна защита. В глава тридесет и трета от влезлия в сила на 1 март 2008 г. Граждански процесуален кодекс (ГПК) е уредено производството по колективни искове у нас. Възможни са и двата подвида искове, разграничени в Препоръката на Европейската комисия. С новия ГПК се разширява кръга на лицата, които могат да завеждат колективни дела. (Непосредствено преди посочената дата - 1 март 2008 г. - този род процедури са се свеждали до такива, инициирани по Закона за защита на потребителите (ЗЗП) от Комисията за защита на потребителите (КЗП) и сдружения на потребителите). Предвид сравнително скорошната правна регламентация, се очертава и интереса от изследване на функционирането на процедурата. Колективните искове у нас са впрочем анализирани от много малко автори. В по-широк мащаб процедурата буди интерес, продиктуван от търсенето на допълнителни механизми за отстояване правата на увредените лица.

Дисертационният труд се вписва в направлението „Икономически анализ на правото" (англ. език - *Economic Analysis of Law*), което е почти неексплоатирано у нас. Накратко казано, то предлага възможности за изследване на правните норми през призмата на икономическите категории. Характерното е, че се възприема икономическата методология, за да се анализират тези норми.

В цялото проучване активно се използва икономическата теория и инструментариум, за да се обследват колективните искове. Разсъждава се въз основа на теорията на игрите, посредством която в научната литература бива моделирано поведението на увредените лица и нарушителя (ответник). Широко приложение в изследването намира анализът ползи-разходи - така например потърпевшите антиципират очакваното за тях обезщетение от съдебна процедура и очакваните за тях разходи от нея и съответно на това дефинират действията си. Използва се теорията за публичните блага и се търси отговор на въпроса дали колективният иск представлява такова благо

(неконкурентно и неизключваемо). Разсъждава се и на база теоретичната конструкция принципал-агент, за да се изяснят отношенията между участниците в колективна процедура (например общност от увредени лица и техният адвокат) с произтичащите от тези отношения икономически последици. Изчислени са конкретни показатели за колективните искове, предявени в България през периода 2009-2014 г., като на тази основа са направени анализ и оценка на процедурата у нас.

2. Изследователска теза

В американската, а впрочем до голяма степен и европейската научна литература, посветена на колективните искове, доминира виждането, че те притежават съществени предимства пред индивидуалните такива. Става дума за преимущества както за жертвите, така и за обществото. В този смисъл логично следва изводът, че именно на колективните искове трябва да се даде приоритет и те да бъдат използвани едва ли не винаги, когато е възможно. В дисертационния труд ние възприемаме по-различна гледна точка. **Защитаваната основна теза** е, че в условията на континенталната правна система е уместно да бъдат използвани и колективните, и индивидуалните искове, защото и едните, и другите имат предимства в определени ситуации и хипотези. Става дума за предимства най-вече от гледна точка на увредените лица, но също и на обществото. Анализ на колективните искове трудно би могъл да бъде проведен без да се изследват тези в Съединените щати. В този контекст, противно на доминиращото виждане в научната литература в САЩ, защитаваната подтеза е, че при американската правна система е удачно да се използват и колективните, и стандартните дела, защото и едните, и другите имат преимущества в определени ситуации и хипотези. Доколкото тази система представлява все пак обособено цяло, подтеза със сходно звучене се защитава и за англосаксонската правна система.

3. Цел и задачи на изследването

Целта на дисертационния труд е въз основа на анализ на индивидуални и колективни искове да се изясни при какви условия и в коя страна са за предпочитане едните, при какви – другите.

Постигането на така формулираната цел предполага изпълнението на следните **основни задачи**:

1. Анализ на колективните искове от екс анте гледна точка, т. е. преди делото, от перспективата на увредените лица, които преценяват какъв вид процедура да предпочетат (индивидуална или колективна) и дали изобщо да се въздържат.
2. Изследване на колективните искове от екс пост гледна точка, т. е. след завеждане на делото, през призмата на процесуалната допустимост[1], преговорите[2] и съглашенията за доброволно уреждане на спора; сравнение на процедурата с индивидуалната такава.
3. Идентифициране и анализ на по-съществените предимства и недостатъци на колективните дела. Става дума за силни и слаби страни на процедурата от гледна точка на увредените лица и обществото.

[1] Най-общо казано, съдът преценява дали да допусне или не иска.

[2] Страните се ползват или не от възможността за провеждане на преговори. Целта на последните е да се постигне доброволно уреждане на спора.

4. Изследване на агентските отношения при колективни искове в Съединените щати[3], както и в страни от Европейския съюз[4] и сравнение на процедурата със стандартната такава.
5. Анализ и оценка на колективните дела, заведени у нас в периода 2009-2014 г. и там, където логиката позволява - сравнителен анализ с индивидуални искове.

4. Обект и предмет на изследването

Обектът на дисертационния труд са колективните искове в правото и в частност в българската съдебна практика. Научен интерес за нашето изследване представляват процедурите в САЩ, но също и Канада, доколкото в посочените държави те са широко разпространени, както и тези в страни от ЕС и най-вече България. За нашата страна се разглеждат делата, заведени между 1 януари 2009 г. и 31 декември 2014 г. (т. е. първата година след влизането в сила на новия ГПК и последната изтекла). **Предметът** на изследването са основни етапи и аспекти на колективните искове. Процедурата е разгледана като съвкупност от етапи (в хронологичен смисъл) и аспекти, като вниманието е фокусирано върху онези, които имат икономически изражения най-вече за увредените лица, но също и за обществото.

5. Подходи и методи на изследването

В дисертационния труд са използвани различни **подходи и методи**. Много силно застъпен е сравнителният анализ. Макар и в по-малка степен е мобилизиран и системният такъв. Специално за нуждите на дисертацията колективните искове, предявени у нас в периода 2009-2014 г. са обследвани и оценени въз основа на набор от показатели. Обработена и анализирана е голяма по обем информация.

Голям принос за завършването на дисертационния труд имаше конструираната от нас база данни за колективните дела, заведени в България през периода 2009-2014 г. В началото на глава четвърта от разработката е подробно описан процеса по построяване на базата данни. В приложение 1 на труда е представена рекапитулация на информацията от извадката. В приложение 2 са направени кратки резюмета на самите дела, като за всяко дело са поставени оценки за нуждите на анализа[5]. С цел удобство делата са групирани по апелативни „единици" в страната (София, Пловдив, Варна, Бургас и Велико Търново).

Други източници на информация са нормативни актове у нас и чужбина, както и научни и експертни изследвания за колективните искове.

6. Обем и структура на дисертационния труд

Дисертационният труд е в обем на 252 стр., от които 65 стр. приложение и 5 стр. списък на използваната литература. Съдържа увод, четири глави, заключение, библиография и приложение. Библиографската справка включва 74 литературни източника, в т. ч. 31 на кирилица и 43 на латиница. Проучването съдържа 11 таблици, 3 фигури и 3 схеми.

[3] Става дума за взаимодействията между адвоката и колектива, т. е. класа или общността от жертви.
[4] Това са, най-общо казано, взаимодействията между различни актьори, като общност от жертви, организация, адвокат.
[5] Под едно дело разбираме развитието му по инстанции. Оценките са направени въз основа на развитието на дадено дело към м. март 2015 г.

II. КРАТКО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Увод

В увода е представена актуалността на темата. Формулирани са основната изследователска теза и защитаваните подтези. Дефинирани са целта и основните задачи, както и обекта и предмета на изследването. Представени са използваните подходи и методи.

ГЛАВА ПЪРВА. ЕКС АНТЕ АНАЛИЗ НА КОЛЕКТИВНИТЕ ДЕЛА

В глава първа на изложението е осъществен екс анте анализ на колективните искове. Изследването е извършено предимно от перспективата на увредените лица – те антиципират коя е за тях икономически най-изгодната алтернатива (колективно или индивидуално дело) и в зависимост от това предприемат действия. Жертвите вземат решение за участие в колективната процедура след сравнение на очакваните резултати от нея за самите тях с очакваните резултати от съответните стандартни искове. Ако тя е поне толкова изгодна за поне част от потърпевшите, бива формирана[6]. Подробно разгледани са три модела, като са изведени условията, при които в съответните страни от позицията на жертвите колективната процедура е за предпочитане пред индивидуалната или обратното. Авторът на дисертационния труд излага своето виждане за тези модели и изследва завеждането на колективни дела у нас, като анализът е проведен от екс анте гледна точка. Обследвани са решенията за иницииране на процедура от физически лица, сдружения на потребителите и Комисията за защита на потребителите.

1. Започване на последователни индивидуални процедури или завеждане на колективно дело

По-долу в изложението разглеждаме предявяването на последователни във времето индивидуални искове с цел извличане на полза от прецеденти.

Една от отличителните характеристики на общото право е, че съдебните решения, т. нар. прецеденти, са важен източник на правото. При континенталната правна система съдиите главно прилагат правните норми, установени от законите в широк смисъл. В общото право съдилищата могат да „изработват" правни норми, чрез създаване на прецеденти (Che, Yi, 1993), като съдебните решения по предходен казус следва да се прилагат върху последващи фактически сходни казуси.

Прецедентите в общото право имат значение, особено когато повече от една жертви имат подобни претенции срещу един и същ нарушител. Резултатът от по-ранен казус може да представлява значим „ориентир" за всички бъдещи съдебни спорове по сходни въпроси (Lee, 2004). Възможно е някои от потърпевшите да се възползват от решение по вече приключило подобно дело и така да се възползват от създадения прецедент.

В частния случай, когато спорните въпроси са еднакви (например жертвите са понесли вреди от едно и също естество, причинени от един и същ нарушител), съдът може да забрани разглеждането на въпроса отново, подчинявайки всички бъдещи ищци и ответника на предходното решение. В известен смисъл всичко, което вторият във времето

[6] В делото участват някакво количество пострадали от действията на един нарушител. За да вземат участие, предполага се, потърпевшите са съгласни да го сторят.

индивид, който реши да отстоява правата си в съда, трябва да направи, е да заведе дело. Тук става дума за прилагане на доктрината *collateral estoppel*, характерна за страните, принадлежащи към системата на общото право. След като съдът веднъж е взел решение по даден въпрос, това възпира съдебното разглеждане на въпроса отново, в рамките на дело, включващо една от страните по първото във времето дело - в дадения пример ответника, но не възпира започването на нова процедура срещу последния. За да се приложи доктрината *collateral estoppel*, трябва да са изпълнени някои условия, сред които: спорният въпрос от по-късния период да е идентичен на този, решен в предходно дело; непременно да има взето решение в предишната съдебна процедура и др.

Lee (2004) изследва действията на две идентични жертви, т. е. понесли вреди от едно и също естество от един и същ нарушител. Потърпевшите решават кога, в кой момент или в кой период на разглежданата игра, да предявят иск срещу това лице. С оглед постигане на яснота в проучването са разграничени условно три типа съдебни дела: индивидуални дела; едновременни дела (т. е. започнати в един и същ период), в т. ч. колективни и последователни във времето индивидуални дела. Направени са редица допускания, например относно очакваните нетни обезщетения на жертвите при различните типове процедури, съдебните разходи на потърпевшите и пр.

Lee (2004) първо се фокусира върху чистите стратегии. Всеки пострадал избира да предяви или не иск. Ако предяви иск, избира размера на разходите, които отделя на съдебния спор в зависимост от броя на жертвите, избрали да заведат дело.

Авторът доказва, че при наличие на идентични потърпевши, които възприемат чисти стратегии, едновременни дела не са възможни и потърпевшите „се явяват пред съда" последователно. Предвид възприетото тук тълкуване на колективния иск като частен случай на едновременни индивидуални искове, следва изводът, че колективна процедура няма да бъде инициирана. Една от двете жертви започва индивидуално дело, като след съдебното решение бива последвана от другата. Очакваната изгода от прецедента и в частност от приложението на доктрината *collateral estoppel* определя действията на потърпевшия, който изчаква, за да предяви своя индивидуален иск.

В дисертационния труд сме възприели, че ако индивидуалните искове генерират общо очаквано нетно обезщетение, по-голямо или равно на това при колективен иск, то от икономическа гледна точка те са по-изгодни за жертвите и следователно са за предпочитане.

В разглеждания случай - страна, принадлежаща към системата на общото право; идентични жертви, които възприемат чисти стратегии - стандартните процедури са за предпочитане пред колективната, ако $(I + P) \geq (C + C)$, където $C > I$ и $P > C$. (Максималното очаквано нетно обезщетение на всяка жертва възлиза на I при индивидуален иск, като $I > 0$; C е очакваното нетно обезщетение при колективно дело на всеки пострадал; P е очакваното нетно обезщетение на „втория" във времето ищец при последователно индивидуално дело). Това означава, че ако $(P - C) \geq (C - I)$, то стандартните искове са по-изгодни за жертвите в сравнение с колективния такъв.

Ако това условие е изпълнено, то може да се твърди, че в разглеждания контекст - страна, принадлежаща към системата на общото право; идентични жертви, които възприемат чисти стратегии - индивидуалните дела генерират общо очаквано нетно обезщетение, най-малко равно на това при колективно дело. Това означава, че стандартната процедура е за предпочитане пред колективната от гледна точка на

потърпевшите, тъй като е икономически по-изгодна за тях. С други думи в разглежданата ситуация тя има предимство. Така в условията на англосаксонската правна система би било уместно да се използват и стандартните искове.

Lee (2004) доказва също, че формирането на колективно дело е възможно при поведенчески стратегии. Поведенческата стратегия специфицира двойка условни вероятности (b_i^1, b_i^2) за всяка от двете идентични жертви i, i = 1, 2. Тази двойка определя разпределения на вероятности за всеки от двата типа действия (завеждане или не на дело от i - действие 1, ако другият потърпевш не е започнал дело преди това и избиране на размера на разходите за съдебния спор от i след започване на дело - действие 2, ако i е единственият, завел дело). Всяка от двете идентични жертви рандомизира между иницииране и неиницииране на процедура във всеки период.[7]

Този автор доказва, че при поведенчески стратегии съществува такава ситуация (равновесие), в която могат да възникнат както последователни индивидуални искове, така и едновременни. Всеки потърпевш е безразличен между започване и незапочване на процедура във всеки период и очаква равни нетни обезщетения, независимо от това кое действие е избрал. В равновесната ситуация можем да наблюдаваме едновременни дела, включително колективно, и последователни индивидуални дела. В този смисъл е резонно да се твърди, че колективният иск „става" вероятен при поведенчески стратегии.

В разглежданите условия – държава, в която се прилага общото право и идентични жертви, които възприемат поведенчески стратегии – не са налице ясно очертани предпочитания на потърпевшите в полза на индивидуалните или колективните искове. В този контекст е логично да се твърди, че от гледна точка на пострадалите нито една от двете процедури няма категорично предимство пред другата.

2. Образуване на колективни процедури при наличие на информационни асиметрии

В тази част на изложението е разгледан модела на Che (1996), който изследва формирането на колективни дела в Съединените щати[8], допускайки, че са налице информационни асиметрии между различните потърпевши и нарушителя. Типът на всеки пострадал е частна информация за самия пострадал[9], която другите жертви и нарушителят не притежават. В модела на Che (1996) се разглеждат взаимодействията между един нарушител и множество пострадали, които са претърпели вреди от последния. Жертвите са хетерогенни, като относителен дял p от съвкупността от всички жертви имат високи залози (или очаквани обезщетения за вреди) θ^-, а относителен дял (1 - p) - ниски залози $\theta_$, където $0 < \theta_ < \theta^-$. Всеки потърпевш може да предяви индивидуален иск или да се присъедини към

[7] Например в период t пострадалият i завежда дело с вероятност $b_i(t)$ при условие, че другият пострадал не е завел дело преди това, и не завежда дело с вероятност $(1 - b_i(t))$, при посоченото условие. Същото е валидно за потърпевшия j. В период t той започва процедура с вероятност $b_j(t)$, ако другата жертва не е инициирала иск преди това и т. н., като $b_j(t)$ не е непременно равна на $b_i(t)$.

[8] Che (1996) разглежда американската процедура на федерално равнище.

[9] Типовете на потърпевшите съответстват на техните залози. Che (1996) допуска, че относителен дял p от всички пострадали имат високи залози (или очаквани обезщетения за вреди) θ^-, а относителен дял (1 - p) имат ниски залози $\theta_$, където $0 < \theta_ < \theta^-$. Авторът подчертава, че разликата в залозите може да произтича от разлика в силата, основателността на претенциите на жертвите при установяване на отговорността на ответника или от разлика в претърпените вреди. Жертва с големи залози е от висок тип, а жертва с малки залози – от нисък тип.

колективен такъв. Che (1996) допуска, че колективно дело бива формирано, ако повече от една жертва се присъедини.

Направени са и редица други допускания, сред които: при колективно дело съдът определя едно и също усреднено обезщетение на всеки участник в колективната процедура, базирано на залозите на всички участници; при колективна процедура са налице икономии от мащаба относно съдебните разходи: единичните разходи на потърпевшите, които се присъединят, са по-ниски, отколкото при индивидуални дела и др.

Проведеният в глава първа, т. 2 анализ на американската федерална колективна процедура ни позволи да направим следното обобщение. При наличие на информационни асиметрии, усреднено обезщетяване и икономии от мащаба относно съдебните разходи са възможни различни варианти. Такава процедура може да не се формира, ако относителният дял на жертвите от висок тип в съвкупността от всички жертви е достатъчно висок ($p \geq p^{\wedge}$, където $p^{\wedge}$ е гранична стойност)[10]. Ако този дял е малък ($p < p^{\wedge}$) или голям ($p > p^{\wedge}$), то е възможно да бъдат образувани частични колективни дела, съставени само от някои пострадали. При условие, че същият този дял p надвишава или е равен на $\bar{p}$, т. е. на дела на потърпевши с големи залози, при който даден пострадал от този тип е безразличен между индивидуалната и голямата колективна процедура, последната може да бъде формирана. При същото това условие обаче е възможно да няма колективно дело или да има частични такива, като това води до по-ниски резултати за жертвите. Следователно при разглежданите условия - информационни асиметрии, усреднено обезщетяване, икономии от мащаба относно съдебните разходи и $p \geq \bar{p}$ - американската колективна процедура от федерален тип, съставена от всички жертви, е за предпочитане пред индивидуалната и частичната. В изследваната ситуация тя има предимство и така при американската правна система и тя е удачно да бъде използвана.

3. Формиране на колективно дело и споделяне на информация между жертвите

Идеята за обвързване на образуването на колективно дело с информацията на потърпевшите е застъпена в труда на Deffains, Langlais (2011). Авторите разглеждат споделяне на информация (обединяване на доказателства срещу ответника) при колективна процедура. Споделянето се осъществява между жертвите, участващи в последната.

Според авторите делото се формира по следния начин. Един индивид предявява колективен иск, към който втори индивид се присъединява. Така се образува колективно дело. Споделянето на информация е разгледано от Deffains, Langlais (2011) в една много специфична ситуация.

На първо място, в анализа на тези автори е инкорпорирано понятието *discovery process* или процес на откриване. Последният е характерен за страните, прилагащи общото право. В труда на Deffains, Langlais (2011) *не се уточнява* коя конкретна държава се разглежда и се изтъква, че процесът на откриване е изследван като обща технология за представяне на доказателства. Авторите предполагат, че процесът на откриване е

[10] За да е валиден този извод, както и следващите, е необходимо и да е изпълнено условието $p^{\wedge} \leq \bar{p}$, където $\bar{p}$ е относителният дял на потърпевши от висок тип, при който дял даден пострадал с големи залози $\bar{\theta}$ е безразличен между индивидуалното дело и голямото колективно дело, съставено от всички жертви.

съвършен (англ. език - *perfect discovery process*), т. е. позволява съвършена мутуализация на информацията между страните по едно дело. С други думи, информацията, притежавана от една от страните, е съвършено достъпна за другата страна.

На второ място, авторите аргументират, че страните не могат да предвидят екс анте поведението на съда при процес. Налице е несигурност по отношение на резултата от даден процес, обусловена от хетерогенност в съдебните решения по казуси, които реално са сходни.

Авторите разглеждат две жертви P_i и P_j, понесли вреди от един и същ нарушител. Потърпевшият P_i е претърпял по-малки по размер щети от P_j ($\theta_i < \theta_j$). P_i и P_j могат да предявят индивидуални искове или да предпочетат колективно дело. Ако единият пострадал предяви колективен иск и към последния се присъедини и другият, то се формира колективна процедура. Deffains, Langlais (2011) допускат, че съдът определя брутната компенсация на всеки член на колективното дело на база на агрегираните щети на всички членове на последното. Направени са и редица други хипотези като например, че адвокатските хонорари са фиксирани суми.

Въз основа на проведения в дисертационния труд анализ установихме, че в разглежданите условия – съвършен процес на откриване, несигурност по отношение решенията на съда и фиксирани хонорари, колективното дело бива формирано, ако делът на жертвите с малки вреди в съвкупността от жертви е достатъчно нисък. P_i предявява колективен иск, към който P_j се присъединява и се образува колективна процедура. Много важно е да подчертаем, че от труда на Deffains, Langlais (2011) не става ясно за коя конктретна държава се отнася техният анализ.

Може обаче да се твърди, че при наличие на горните условия, т. е. съвършен процес на откриване, несигурност по отношение решенията на съда, фиксирани хонорари и достатъчно нисък дял жертви с малки вреди, пострадалите предпочитат колективната процедура пред индивидуалната. Причината е, че очакваната полезност на всяка от двете жертви е най-малко равна на тази при обикновени дела. Именно колективната процедура бива формирана. Същата има предимство в изследваната ситуация и следователно и тя е удачно да бъде използвана.

Проучванията на горните автори - Lee (2004), Che (1996) и Deffains, Langlais (2011) – са на много високо формално равнище. От една страна това предпоставя висока степен на прецизност, но от друга затруднява в известен смисъл разбирането на процеса на формиране на колективната процедура, а също така според нас все пак намалява „реалистичността" на тези модели.

Във всяко едно от тези проучвания се разглежда различен контекст и се възприемат различни (а и доста на брой) хипотези. Позицията на авторите е в полза на колективните искове, но самият факт, че са „необходими" редица допускания, за да се защити тази позиция според нас означава, че процедурата няма категорично предимство пред индивидуалната такава. Няма еднозначен отговор на въпроса дали единият или другият вид съдебна процедура е „по-добър" от гледна точка на жертвите. Колективните и стандартните дела са два правни механизма, всеки от които има своите преимущества в определени ситуации.

За разлика от изследваните автори, в глава първа, т. 4 на дисертационния труд ние разглеждаме процедурата, възприемайки подход, който не може да се окачествти като

формализиран, но пък за сметка на това претендира за по-голяма реалистичност. Проучено е започването на колективни дела в България, като анализът отново е проведен от екс анте гледна точка.

4. Екс анте анализ на предявяване на колективни искове в България

В литературата *Economic Analysis of Law* широко се възприема, че рационален индивид, понесъл вреди от даден нарушител, екс анте „измерва" паричните последици за самия него от евентуално съдебно дело (Маркова, 2015). Потърпевшият инициира индивидуална процедура, ако очакваните за него ползи са най-малко равни на очакваните за него разходи. Пострадалият трябва да антиципира, че обезщетението, което ще му бъде присъдено, ще е поне толкова високо, колкото свързаните с делото разходи. Ако това условие не е изпълнено, то потърпевшият се въздържа от предявяване на иск, защото предвижда, че процедурата ще генерира загуби. Следвайки подхода на икономическия анализ на правото, е разумно да приемем, че когато колективно дело може да бъде заведено от няколко лица (физически), ако са рационални индивиди, те пресмятат екс анте какви ще бъдат последиците за тях от евентуалното започване на такава процедура. По силата на чл. 379, ал. 3 от Гражданския процесуален кодекс у нас иск за обезщетение на вреди, причинени на колективен интерес, е възможно да бъде предявен и от няколко лица, които твърдят, че колективният им интерес е увреден от едно нарушение. Не е необходимо последните да са формално организирани в група (Сталев и др., 2012, с. 774). С цел опростяване допускаме, че жертвите са идентични и казусите на всяка една от тях са еднакви. Тези лица ще започнат колективна процедура, ако очакваните им единични ползи са поне толкова големи, колкото очакваните им единични разходи - т. е. ако очакваната единична печалба (на едно лице) е по-голяма или равна на 0. Освен това решението на въпросните лица за предявяване на колективен иск ще бъде базирано върху съпоставяне на очакваните резултати с тези, очаквани от съответни индивидуални искове. Всеки индивид предвижда екс анте кой от двата вида дело е по-изгоден за него. По този начин се формира решението за предявяване на колективен иск или индивидуални искове. Първата опция ще бъде избрана, ако за тези лица съответната очаквана единична печалба надвишава или е равна на очакваните печалби при стандартни дела.

Така тук ние възприемаме следния икономически критерий за започване на колективен иск. Последният ще бъде предявен, ако очакваната единична печалба за лицата - предявители е по-голяма или равна на 0 и ако е по-голяма или равна на очакваната печалба от съответни индивидуални дела.

Колективни искове у нас могат да предявяват също и сдружения на потребителите, както и Комисията за защита на потребителите. Според нас би било неуместно да се твърди, че решението за започване на такова дело от тези субекти е мотивирано от тясно икономическа логика. Тук намираме за неуместно да се каже, че процедурата ще бъде инициирана, ако очакваните за предявителя ползи са по-големи или равни на очакваните за него разходи. Разглежданите субекти са съответно организации с нестопанска цел, които действат изключително в интерес на потребителите (чл. 168, ал. 1, т. 1 от ЗЗП) и юридическо лице, колегиален орган към министъра на икономиката (чл. 165, ал. 1 от ЗЗП). Част от дейността на този орган е да предявява искове за колективна защита на потребителите (чл. 165, ал. 3, т. 3 от ЗЗП). В дисертационния труд демонстрираме, че все

пак въз основа на анализ на разходите от колективни дела е възможно да се предвиди поведението на разглежданите субекти.

Как стоят нещата от гледна точка на физическите лица - евентуални предявители? На база на проведения в дисертационния труд анализ ползи-разходи резултатът, до който достигнахме е, че у нас физически лица, рационални индивиди, включително групирани в инцидентно създадени организации, няма да предявяват колективни искове за обезщетение. Защото просто нямат икономическите стимули да го сторят. В този смисъл тук процедурата трудно би имала предимство пред индивидуалната.

В България сдружения на потребителите рядко ще завеждат колективни дела. Очакваните за тези организации разходи от колективна процедура могат да са значителни. Дори ако те са нулеви (поради последващо възстановяване от ответника), сдруженията следва да са в състояние да осигурят първоначалното финансиране на делото.

Що се отнася до Комисията за защита на потребителите, предявяването на колективни искове е част от дейността на този орган. Най-общо казано, очакваните разходи от колективна процедура тук са ограничени. В този контекст Комисията често ще инициира такива дела.

Проведеният в първа глава анализ позволява да се открояят следните основни изводи.

От труда на Lee (2004) става ясно, че в държава, в която се прилага общото право, при наличие на идентични потърпевши, възприемащи чисти стратегии, тези индивиди „се явяват пред съда" последователно, а не започват колективна процедура.

Ако условието $(P - C) \geq (C - I)$ е удовлетворено, то в разглежданата от Lee (2004) ситуация – държава, в която се прилага общото право; идентични потърпевши, възприемащи чисти стратегии – при индивидуални дела общата очаквана нетна компенсация на пострадалите е минимум равна на тази при колективно дело. От гледна точка на жертвите първата процедура е за предпочитане и има предимство пред втората, тъй като е икономически по-изгодна за тях. При англосаксонската правна система би било удачно да се използват и индивидуалните искове.

Следвайки анализа на Lee (2004), бе изяснено и в какъв смисъл колективното дело „става" вероятно при поведенчески стратегии, възприети от жертвите. В този случай може да има едновременни процедури, в т. ч. колективна, както и последователни индивидуални искове. Формулирано беше и следното обобщение. В разглеждания в тази част на анализа контекст – страна, в която се прилага общото право и идентични жертви, които възприемат поведенчески стратегии – няма ясно изразени предпочитания на потърпевшите по отношение на индивидуалните или колективните дела. Така от гледна точка на пострадалите нито една от двете процедури не притежава ясно предимство пред другата.

Впоследствие е представено изследването на Che (1996). Въз основа на анализа на американската колективна процедура на федерално равнище бе изяснено следното. При информационни асиметрии, усреднено обезщетяване и икономии от мащаба относно съдебните разходи са възможни различни варианти по отношение избора на жертвите в полза на единия или другия вид процедура. Колективното дело може да не се образува, ако относителният дял на потърпевшите от висок тип в съвкупността от всички потърпевши е

достатъчно голям ($p \geq p^{\wedge}$). Ако този дял p надвишава или е равен на p^{-}, то е възможно да бъде формирана голямата колективна процедура[11].

Формулирано е и следното обобщение. При информационни асиметрии, усреднено обезщетяване, икономии от мащаба относно съдебните разходи и $p \geq p^{-}$ американската федерална колективна процедура, съставена от всички жертви, е за предпочитане и има предимство пред индивидуалното дело, както и пред частичното колективно дело. Следователно при американската правна система и тя е уместно да бъде използвана.

В продължението на изследването е анализиран труда на Deffains, Langlais (2011). Установено бе, че при съвършен процес на откриване, несигурност по отношение решенията на съда, фиксирани хонорари и достатъчно нисък относителен дял на жертвите с малки вреди колективното дело бива предпочетено пред индивидуалното и има предимство. В този смисъл и то е уместно да бъде използвано.

У нас група физически лица, рационални индивиди, няма да инициират колективна процедура за обезщетение. Те просто нямат икономическите стимули да го сторят. От тази перспектива процедурата трудно би имала преимущество пред индивидуалната. Сдружения на потребителите рядко ще завеждат колективни дела, за разлика от Комисията за защита на потребителите.

ГЛАВА ВТОРА. ЕКС ПОСТ АНАЛИЗ НА ЗАПОЧВАНЕТО НА КОЛЕКТИВНИ ДЕЛА

В глава втора на труда колективните искове са обследвани от екс пост перспектива, т. е. след предявяване на иска. Специално внимание е обърнато на процесуалната допустимост - ключов етап в едно дело, преговорите и съглашенията. Колективната процедура е сравнена с индивидуалната такава от гледна точка на резултатите за жертвите. Систематизирани и анализирани са по-значителните предимства и недостатъци на този тип процедура. Проучени са важни теоретични въпроси като например представлява ли колективният иск публично благо (неконкурентно и неизключваемо).

1. Процесуална допустимост на колективните искове: обща визия

Прегледът на източниците, посветени на колективните искове по света показва, че в почти всички държави след предявяване на този тип иск последният следва да бъде оторизиран, т. е. да бъде приет за допустим от съда. От преценката на съда зависи дали делото ще бъде разгледано или прекратено. Съответно променят се и резултатите от процедурата за участниците в класа (колектива).

В дисертационния труд бе доказано, че *ceteris paribus*, в дадена държава, при по-комплексни и по-многобройни законови условия за процесуална допустимост на колективния иск в сравнение с тези за процесуална допустимост на индивидуалния, последният има предимство пред първия от гледна точка на резултатите за жертвите[12] (вероятността съдът да не допусне разглеждането на колективното дело е по-голяма от вероятността за недопустимост при стандартни дела, съответно вероятността за

[11] Нека припомним, че p^{-} е делът на жертви с големи залози, при който дадена жертва от този тип е безразлична между индивидуалното и голямото колективно дело.

[12] Тук предполагаме обаче нарушения, засегнали множество пострадали, чиито вреди са големи по размери - индивидуалните дела са от икономическа гледна точка изгодни за потърпевшите, т. е. очакваните за последните ползи (обезщетение) са по-големи от очакваните за тези лица разходи, и могат да бъдат заведени.

неприсъждане на компенсация е по-голяма). При законови условия, които са приблизително толкова комплексни и многобройни за двата вида процедури последните са равностойни отново от гледна точка на резултатите за пострадалите.

Изяснено бе също, че съществена роля за това дали единият вид процедура има предимство пред другия (или са равностойни) от гледна точка на резултатите за потърпевшите, играят и съдебната практика и прецедентното право, съответно за страните от континенталната правна система и държавите, прилагащи общото право.

При нарушения, засегнали множество жертви, чиито щети са малки по размери предявяването на стандартни искове е неизгодно за пострадалите. Очакваните за тези лица ползи са по-ниски от съответните очаквани разходи. Следователно индивидуалните дела са „незавеждаеми". От гледна точка на класа колективният иск тук може да има предимство - съдът може да допусне разглеждане на делото и да бъде присъдено обезщетение - и така и той би било уместно да бъде използван.

2. Преговори по колективни искове

Във втора точка на тази глава на първо място са изложени особеностите на преговорите при колективни дела. Впоследствие си служим с едно изследване на Che (2002), което се отнася за съдебни спорове между повече жертви и един ответник (англ. език - *multiplaintiff litigation*). Такъв спор наричаме обща процедура, а преговорите по него – колективни преговори. Разгледано е влиянието на последните върху предложените от ответника суми, т. е. дали въпросните суми са като цяло по-високи или не от тези при индивидуални преговори. Аргументирано е твърдението, че изводите от тази част на анализа са валидни и за преговори по колективни искове от вида opt in[13], колективни искове, съставени обаче от неголям брой жертви.

На това място в дисертационния труд е представен труда на Che (2002). Въпросното изследване се отнася за Съединените щати. Допуска се, че са налице N на брой жертви, увредени от действията на един нарушител. Очакваната компенсация при процес е голяма или малка, т. е. пострадалите са от висок или нисък тип. Направени са и редица други хипотези, както става ясно от изложеното по-долу.

В дисертационния труд е формулирано твърдението, че като цяло в разглежданите условия - ответникът не познава типа на всеки потърпевш (ищец); членовете на общата процедура имат асиметрична информация (типът на всеки от тях не е известен на другите); обезщетяване на база понесените индивидуални вреди; липса на икономии от мащаба относно съдебните разходи; приемане на дадена оферта на ответника, ако може да бъде „разделена" между членовете на общата процедура, така че всеки от тях да може да получи сума, поне толкова голяма, колкото при евентуален процес; еднакви вярвания на ответника, при индивидуални и колективни преговори, че даден потърпевш е от висок тип - колективните преговори водят до по-високи оферти в сравнение с индивидуалните. Същото може да се твърди и за преговори по колективни искове от типа *opt in*, съдържащи неголям брой пострадали.

При равни други условия и при горните хипотези в Съединените щати от гледна точка на резултатите за жертвите процедурата от вида *opt in*, съставена от неголям брой

[13] В процедурата участват само онези потърпевши, които изрично са заявили желание за това.

потърпевши, има предимство пред индивидуалната. Така при американската правна система и тази процедура се явява уместна.

3. Съглашенията за доброволно уреждане на спора при колективен иск

В трета точка са представени особеностите на този род съглашения; изяснено е как страните избират между съглашение и процес; обследвани са сумите по съглашения[14] при колективни искове от типа *opt in*, съставени от неголям брой жертви, и при индивидуални искове; обърнато е внимание и на съглашенията по колективни искове в САЩ.

В тази част на анализа сравняваме единичните суми по съглашения (т. е. на жертва) при разглеждания тип колективен иск със сумите по съглашения при индивидуален иск. Сравнението е направено въз основа на модела на Saraceno (2008), който се отнася за Съединените щати.

Въз основа на проведения в дисертационния труд анализ бе формулирано следното обобщение.

При някои хипотези - по-голяма или равна преговорна мощ на жертвите; по-високи вярвания, че потърпевшите ще спечелят при процес; икономии от мащаба относно съдебните разходи на пострадалите[15] – в Съединените щати съглашението по разглеждания тип колективен иск е поне толкова изгодно за потърпевшите, колкото индивидуалното такова, при равни други условия. При друго допускане обаче - икономии от мащаба в съдебните разходи на ответника[16] – индивидуалното съглашение е поне толкова изгодно за потърпевшите, колкото това при колективен иск от разглеждания вид, *ceteris paribus*. Т. е. при равни други условия, от гледна точка на жертвите, в първите три хипотези колективните искове имат предимство пред индивидуалните, а при последното допускане - индивидуалните пред колективните. Т. е. използването и на двата вида процедури е уместно при американската правна система.

4. Допустимост на колективните искове в България и защо у нас като цяло няма преговори и съглашения по този тип дела?[17]

В тази част на изследването доказваме, че критериите за допустимост на колективен иск в България (законови условия и изисквания от съдебната практика) са по-комплексни и по-многобройни, отколкото при индивидуални искове. От това произтичат последици за резултатите за жертвите.

В дисертационния труд аргументираме, че у нас при колективна процедура за обезщетение, започната от физически лица, дори групирани в инцидентно създадена гражданска организация, при равни други условия вероятността за недопустимост и вероятността за неприсъждане на обезщетение са по-високи от съответните вероятности при индивидуални искове. Разглеждани от гледна точка на допустимостта, стандартните процедури имат предимство за потърпевшите в сравнение с колективната. Следователно у нас е удачно и те да бъдат инициирани. Тук предполагаме обаче нарушения, довели до

[14] Това е нетната стойност, която може да бъде договорена в рамките на преговорите. При доброволно уреждане на спора потърпевшите (ищците) реално получават въпросната сума.
[15] Базата за сравнение е стандартната процедура.
[16] Базата за сравнение отново е стандартната процедура.
[17] Следва да уточним, че тук имаме предвид такива съглашения, които трябва да бъдат одобрени от съда.

множество жертви с големи по размери щети, така че индивидуални дела могат да бъдат заведени. При нарушения, предизвикали множество пострадали с малки вреди, стандартните искове са непредявяеми....Колективната процедура следователно може да има преимущество и така и тя би било уместно да бъде използвана.

В България като цяло няма преговори и съглашения по колективни искове. В дисертационния труд е направен опит да обясним защо това е така.

Така например, разсъждавайки от екс анте гледна точка, изяснихме, че у нас физически лица (рационални индивиди), включително групирани в инцидентно създадени организации, няма да започват колективни дела за обезщетение, защото просто нямат икономическите стимули да го сторят. Анализът на съдебната практика показва, че ако такива процедури все пак бъдат инициирани, съдът не допуска иска, тъй като не са изпълнени критериите за допустимост. Съответно ясно е защо в България в разглеждания контекст няма преговори и съглашения. До тези етапи на делото просто не се стига.

5. Предимства на колективната процедура

Систематизирани и анализирани са по-значителните предимства на процедурата, а именно: компенсация на жертвите; разубеждаване (възпиране) на потенциалните нарушители да причиняват щети; достъп до правосъдие и съдебни икономии (спестяване на съдебно време).

В проучването доказваме, че при нарушение, засегнало множество жертви, чиито вреди са малки по размери, колективният иск има едно много съществено преимущество, защото може да генерира компенсация. (От икономическа гледна точка предявяването на индивидуални искове е неизгодно за потърпевшите, тъй като очакваните за тези лица ползи са по-ниски от съответните очаквани разходи и следователно няма да се случи). Това твърдение е валидно и за американската, и за континенталната правна система. Така при втората е уместно да се използва освен индивидуалната процедура, т. е. обичайния инструмент за решаване на спорове в тази система, и колективната.

Най-общо казано, разубеждаването може да бъде дефинирано като възпирането на потенциалните нарушители да причиняват щети.

В дисертационния труд аргументирахме следното твърдение. Когато се очакват малки по размери вреди за потърпевшите, колективният иск за обезщетение има предимство, защото чрез него се постига повишаване на разубеждаването. Това е валидно и за американската, и за континенталната правна система. Следователно при втората е удачно използването и на колективната процедура.

При нарушения, засегнали множество жертви, чиито щети са малки по размери, процедурата има предимството, че увеличава достъпа до правосъдие. Както преди, това твърдение е валидно и за континенталната правна система. Следователно при нея е уместно да се инициират и такива процедури.

Дали чрез колективен иск се спестява съдебно време е въпрос, който заслужава внимание на фона на натовареността на съдилищата. В дисертационния труд стигаме до

извода, че при нарушения, засегнали множество потърпевши, чиито щети са с големи размери, съдебните икономии представляват предимство на колективния иск за обезщетение. (При големи вреди индивидуалните дела са икономически изгодни за потърпевшите, т. е. очакваните за последните ползи са по-големи от очакваните за тези лица разходи, и могат да бъдат заведени. Разумно е да се очаква, че съдебното време за уреждане на еквивалентен брой стандартни искове ще бъде по-дълго). Така в условията на континенталната правна система е уместно използването и на тези дела.

6. Недостатъци на колективната процедура

Идентифицирани са по-съществените недостатъци на колективните искове, а именно: компенсацията на жертвите от класа; поведението на адвокатите в Съединените щати; възможността процедурата да насърчи несериозно съдопроизводство (предявяване на иск при липса на нарушение) и негативните ефекти на колективните дела върху предприятията (изплащане на обезщетения и др.).

Въз основа на проведения в изследването анализ бе формулирано следното обобщение. При нарушение, засегнало множество жертви, чиито щети са малки по размери, колективната процедура, макар да дава възможност за компенсация, не гарантира нито достатъчно обезщетение, нито каквото и да е такова.

Как стоят нещата, когато вредите са с големи размери? У нас колективните искове за обезщетение не генерират такова, макар тази възможност да съществува. Компенсацията или по-точно липсата на компенсация е недостатък на колективните искове за обезщетение в България. Разумно е да приемем, че те водят до по-ниски резултати за жертвите от индивидуалните искове за обезщетение. При нарушение, засегнало множество потърпевши, чиито щети са с големи размери, в българския случай индивидуалната процедура е за предпочитане, защото другата на практика не генерира компенсация. Следователно в разглежданите условия е удачно да се предявяват стандартни искове.

Значителна част от американската литература, посветена на колективните дела в САЩ, акцентира върху поведението на адвокатите и влиянието му върху компенсацията на жертвите, участващи в класа. Като цяло се защитава следната позиция. Адвокатите при този род процедура преследват личната си изгода, което ги кара да възприемат опортюнистично поведение, за сметка на представлявания колектив – последният получава ниско обезщетение.

Въпреки че в тази връзка са предприети редица мерки, според нас е на практика невъзможно поведението на защитника при колективна процедура в САЩ да бъде така регулирано, че в крайна сметка той изобщо да не ощетява жертвите. В Съединените щати адвокатът е ключовата фигура при такива дела и е ясно, че целта му е да си осигури високи хонорари – било то и за сметка на класа.

Друга линия на анализ в литературата, посветена на американската колективна процедура, е свързана с обстоятелството, че последната може да поощри т. нар. несериозно съдопроизводство (англ. език - *frivolous litigation*) (Ulen, 2011 и др.). Става дума за предявяване на иск при липса на нарушение. Тъй като чрез колективно дело може да се търси огромно обезщетение и съществува някаква вероятност ответникът да бъде осъден

по погрешка, вместо да рискува да изгуби значителна сума при процес, е възможно това лице да сключи съглашение на по-ниска стойност. В дисертационния труд е изразена позицията на автора, а именно, че възможността процедурата да насърчи несериозно съдопроизводство, т. е. необосновани (по същество) в юридически план дела, съществува и в България.

Анализът на колективните искове позволява да се формулира твърдението, че те имат отрицателно влияние върху предприятията (изплащане на обезщетения, негативни реакции на фондовите борси спрямо акциите на ответниците, разходи за загуба на репутация и др.). Според нас обаче негативните ефекти на процедурата върху предприятията са нейн недостатък, ако тя води до по-големи загуби за ответника в сравнение с причинените щети. В труда доказваме, че за страните от континенталната правна система трудно може да се каже, че отрицателното влияние върху предприятията е недостатък на процедурата.

7. Теоретични въпроси, свързани с колективните искове

Проведеният в т. 7 анализ позволява да се открояят следните по-важни изводи. Като цяло колективните искове не са публични блага (неконкурентни и неизключваеми). Те обаче са такива в определени ситуации – например делата, заведени от КЗП и приключили с успех. Колективният иск, съставен от жертви с малки вреди, може да спомогне за генериране на положителни външни ефекти (ползи, предоставени на трети страни). Също така при колективна процедура е възможно да възникне неблагоприятна селекция между потърпевшите от едно нарушение (пострадалите с малки щети се присъединяват към делото, за разлика от тези с големи щети).

В глава втора на труда са анализирани основни етапи и аспекти на процедурата, като допустимост, преговори и съглашения, компенсация на увредените лица и т. н. Въз основа на проведеното изследване може да се направи следния обобщен извод. В различни ситуации и хипотези единият вид процедура е по-благоприятен или може да бъде по-благоприятен от другия и е удачно или би било удачно да бъде използван. Неуместно е да се твърди, че индивидуалният или пък колективният иск има абсолютно предимство и съответният да се представя като някаква уникална ценност за обществото. Двете процедури са различни по своята същност и в известен смисъл се допълват.

ГЛАВА ТРЕТА. АГЕНТСКИ ОТНОШЕНИЯ ПРИ КОЛЕКТИВНА ПРОЦЕДУРА

В тази глава са анализирани агентските отношения при колективни искове в САЩ и в страни от Европейския съюз. Изследвани са проблемите принципал-агент в контекста на американската действителност[18]; проучени са различни предложения за тяхното разрешаване или ограничаване и процедурата е сравнена със стандартната такава. Изведени са организационните схеми на агентските отношения при колективни искове в страни от ЕС. След детайлно проучване са идентифицирани и обследвани някои проблеми[19] в тези отношения, като впоследствие се разглежда въпроса как те да бъдат

[18] Поведение на агента (адвокат), което е в ущърб на принципала (клас).
[19] Като цяло те не са значителни.

ограничени или разрешени. Прави се сравнителен анализ на процедурата с индивидуалната такава.

1. Агентски отношения при колективни искове в Съединените американски щати

Проблемът принципал-агент е налице, когато интересите на агента (адвокат) не съвпадат с тези на принципала (клас). При американските колективни искове обичайно, даже почти винаги, има такова несъвпадение. Адвокатът се ръководи от личния си интерес, който е да получи възможно най-високи хонорари. Интересът на колектива съответно е да получи възможно най-високо обезщетение. Принципалът би могъл да упражнява мониторинг и контрол върху поведението на агента си. В дисертационния труд аргументираме, че в изследвания контекст това обичайно не се случва. Обясняваме също така, че хонорарите, определени на почасова основа и като процент от обезщетението, не създават правилните стимули за адвоката, т. е. той да действа в най-добрия интерес на класа[20].

В тази ситуация при колективни дела в Съединените щати възникват проблеми принципал – агент или агентски проблеми. Дефиницията за това понятие, към която се придържаме е най-общо казано следната. Става дума за поведение на агента, което е в ущърб на принципала, съответно в разглеждания тук контекст – за действия на адвоката, които са в ущърб на колектива като цяло.

Систематизирани и анализирани са редица агентски проблеми, срещащи се при колективни процедури в Съединените щати:

- Адвокатът работи твърде много часове по делото, когато е възнаграден на почасова основа;
- Адвокатът полага малко усилия (работи малко на брой часове), когато е възнаграден на база процент от обезщетението;
- Ранни съглашения (от гледна точка на колектива те биват постигнати рано във времето);
- Заговорнически съглашения (ответникът и защитникът на класа постигат съглашение, което е по-изгодно за тях от процеса, за сметка на колектива).

Въз основа на изложеното в тази част на анализа са аргументирани следните изводи. При нарушения, довели до множество жертви с големи щети, индивидуалните искове в САЩ могат да имат предимство пред колективния иск от гледна точка на резултатите за жертвите. Така в условията на американската правна система би било уместно да се използват и стандартните съдебни процедури.

В продължението на изследването е потърсен отговор на въпроса как проблемите принципал-агент могат да бъдат ограничени или разрешени. Анализът на съответните възможности обаче показва, че като цяло те са трудно реализуеми на практика.

2. Агентски отношения при колективна процедура в държави от Европейския съюз

В изследване от 2011 г., извършено по искане на Комисията за вътрешен пазар и защита на потребителите към Европейския парламент, се аргументира, че „[с]а налице значителни различия в подхода на страните членки" по отношение на колективните искове

[20] Възнагражденията на защитника се определят от съда.

(с. 5). „Националните системи ... се различават по такива важни въпроси като ... право на завеждане на дело ..., механизми *opt in*[21] срещу *opt out*[22], разходи по процедурата ... ”.

С цел постигане на прецизност в изложението първо е изяснено как са „организирани” агентските отношения при колективни искове в страни от ЕС. Изследването на различните възможни организационни схеми ни дава основание да изведем следните основни такива.

На първо място, „между” жертвите и адвоката има още една, т. е. така да се каже трета страна - организация. Последната може да бъде от различен вид (виж Схема 1). В общността от жертви участват онези пострадали, които предприемат необходимите действия за включването си в делото (*opt in*). По-рядко, т. е. в по-малко държави, в същата участват всички жертви, освен ако не предприемат необходимото, за да „излязат” от делото (*opt out*). Що се отнася до адвоката, той може да бъде вътрешен за организацията (нейн юрисконсулт) или външен.

Схема 1 на агентските отношения при колективни искове в страни от ЕС

Жертви (*opt in, opt out*)

↓

Организация (сдружение на потребителите, друго такова, омбудсман, друга държавна организация, *ad hoc* такава и пр).

↓

Адвокат (вътрешен или външен)

Източник: Maciejewski, M., Overview of Existing Collective Redress Schemes in EU Member States, Policy Department A: Economic and Scientific Policy, European Parliament, 2011

Организацията е субектът, който инициира колективната процедура. Жертвите фигурират в схемата на агентските отношения, защото трябва да упълномощят организацията, защото делото се завежда от името на увредените лица и пр.

На второ място, пострадалите не са изрично „включени” в организационната схема на агентските отношения. Защото например не е необходимо да упълномощят организацията - тя защитава колективни интереси. Най-общо казано, при тази схема сдружение на потребителите или друга организация, включително публична, завежда дело срещу нарушителя. Що се отнася до адвоката, той отново може да бъде вътрешен за организацията (например нейн юрисконсулт) или външен.

[21] В общността от жертви участват онези лица, които предприемат необходимите действия за включването си в делото.

[22] В общността участват всички жертви, освен ако не предприемат необходимото, за да „излязат” от делото.

Схема 2 на агентските отношения при колективни искове в страни от ЕС

Сдружение на потребители
или друга организация, вкл.
публична
↓
Адвокат (вътрешен или външен)

Източник: Maciejewski, M., Overview of Existing Collective Redress Schemes in EU Member States, Policy Department A: Economic and Scientific Policy, European Parliament, 2011

На трето място, жертвите отстояват правата си по съдебен ред (чрез техния адвокат), без да е необходима намесата на трета страна (организация). При тази организационна схема искът може да бъде от вида *opt in* и *opt out*.

Схема 3 на агентските отношения при колективни искове в страни от ЕС

Жертви (*opt in, opt out*)
↓
Адвокат

Източник: Maciejewski, M., Overview of Existing Collective Redress Schemes in EU Member States, Policy Department A: Economic and Scientific Policy, European Parliament, 2011

За изложените по-горе организационни схеми са последователно анализирани следните въпроси:

- Налице ли е проблем принципал-агент, т. е. има ли несъвпадение между интересите на актьорите?
- Има ли контрол върху агентите ?
- Как хонорарите влияят върху поведението на адвоката ?

Разгледан е и въпросът за възможното влияние на трети страни върху организацията.

В обобщение можем да посочим следното. Като цяло ситуацията е по-нюансирана и по-различна от тази в САЩ. При част от разгледаните конфигурации е налице съвпадение, в общи линии, между интересите на участващите в конфигурациите. В някои случаи има несъвпадение между интересите на участниците. Освен това при колективни искове в страни от ЕС е налице повече контрол върху адвоката. При външен защитник (при схеми 1 и 2) или просто защитник (схема 3) хонорарите могат да не създадат правилните стимули за това лице.

При колективни искове в страни от ЕС възникват някои агентски проблеми. Става дума за поведение на агента, което е в ущърб на принципала, т. е. за действия на адвоката, които са в ущърб на общността от жертви или организацията.

Анализирани са следните агентски проблеми:

- Защитникът работи повече часове по делото, отколкото е уместно;

- Адвокатът полага относително малко усилия;
- Организацията и вътрешният адвокат действат така, че да не бъде присъдено обезщетение и пр.;

За всеки един от тези проблеми е направен сравнителен анализ с индивидуалната процедура.

На тази база могат да бъдат откроени следните изводи. Като цяло при нарушения, довели до множество жертви с малки щети, в страни от ЕС колективният иск е за предпочитане от гледна точка на пострадалите или обществото. Процедурата има някакво предимство. В условията на континенталната правна система е уместно да се завеждат и такива дела. В някои случаи обаче, например при нарушения, довели до множество жертви с големи щети и когато организацията и вътрешният защитник действат така, че да не бъде присъдено обезщетение на общността, в страни от ЕС индивидуалната процедура може да е за предпочитане. В тази ситуация стандартните дела биха имали предимство. Затова в условията на нашата правна система би било уместно да се инициират и индивидуални процедури.

Потърсен е и отговор на въпроса как горните агентски проблеми могат да бъдат ограничени или разрешени. Проведеният анализ разкрива, че част от тях е възможно да бъдат лимитирани.

Въз основа на извършеното в глава трета изследване могат да се открояят следните по-важни изводи.

Агентските проблеми при колективни искове в САЩ са значителни (членовете на класа са ощетени). В този контекст, при нарушения, предизвикали множество жертви с големи щети би било удачно да се завеждат стандартни дела. При малки вреди обаче пострадалите реално нямат възможността да го правят.

Като цяло агентските проблеми при колективни дела в страни от ЕС не са значителни (съответният принципал е в малка степен ощетен). За това има много причини - например съвпадение в общи линии на интересите, наличие на контрол върху агентите и др. Като цяло завеждането на колективни дела е уместно при нарушения, довели до множество жертви, чиито щети са малки. В някои частни случаи обаче агентските проблеми са значителни (например организацията и вътрешният адвокат действат така, че да не бъде присъдено обезщетение на общността). Тогава колективният иск не е за предпочитане.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. КОЛЕКТИВНИТЕ ИСКОВЕ В БЪЛГАРИЯ, ПРЕДЯВЕНИ ПРЕЗ ПЕРИОДА 2009-2014 Г.

Глава четвърта има емпиричен характер. Колективните дела, заведени в България през периода 2009-2014 г., са изследвани и оценени въз основа на конструираната от нас база данни. Анализирани са основни етапи и аспекти на процедурата, следвайки, в рамките на възможното, последователността, възприета в теоретичната част на дисертационния труд. Вниманието първо е насочено към завеждането на колективни дела; впоследствие се анализира тяхната допустимост/недопустимост и т. н. За всеки един от изследваните етапи/аспекти са изчислени съответни показатели. Там, където логиката го позволява е извършен сравнителен анализ с индивидуални дела.

1. Завеждане на колективни дела в България през периода 2009-2014 г.

От 110-те идентифицирани заведени колективни дела 25 са за обезщетение, т. е. 22,73 %. С останалите 85 иска, или 77,27 %, не се търси компенсация. Изводът, който можем да направим е, че със заведените в България през периода колективни дела сравнително рядко се претендира обезщетение.

Това е впрочем логично предвид значителния относителен дял на предявените от Комисията за защита на потребителите искове в общия брой заведени дела (58,18 %). КЗП няма право да инициира такива процедури за обезщетение.

25,45 % от делата са заведени от физически лица и инцидентни организации. Те предпочитат да завеждат дела за обезщетение – относителният дял на инициираните от тези субекти съответни процедури в общия брой инициирани от тях процедури е 60,71 %.

Периодът 2009-2014 г. е подразделен на два подпериода, а именно 2009-2011 и 2012-2014 г. През втория подпериод броят колективни искове за обезщетение, предявени от физически лица и инцидентни организации намалява с 45,45 %. Не сме в състояние да кажем дали съответните субекти са рационални или не; ясно е обаче, че спад има. В този смисъл нашият извод от глава първа, т. 4 че в България физически лица, рационални индивиди, включително групирани в инцидентно създадени организации, няма да предявяват колективни искове за обезщетение е само отчасти потвърден.

Едва 10,91 % от заведените в периода 2009-2014 г. дела са инициирани от сдружения на потребителите. Нашият извод от глава първа, т. 4, че в България тези организации рядко ще предявяват колективни искове се потвърждава.

Що се отнася до Комисията за защита на потребителите, 58,18 % от започнатите процедури през периода са инициирани именно от този орган. Основният предявител на колективни искове у нас определено е КЗП. В глава първа, т. 4 аргументирахме, че Комисията често ще инициира такива процедури. Този наш извод се потвърждава, доколкото този орган е основният предявител на колективни дела у нас.

2. Допустимост/недопустимост на колективните искове, предявени през периода 2009-2014 г. в България

За разлика от изложеното в глава втора, т. 1 и т. 4 на дисертационния труд, тук е възприето едно по-широко тълкуване на понятието „допустимост" (респективно „недопустимост"). Всъщност, в нашия случай е по-правилно да говорим за допуснатост, съответно недопуснатост на процедурата. Ако исковете са допустими (в юридически смисъл) и исковите молби са редовни, то делата са допуснати. Ако исковете са недопустими или исковите молби са нередовни, то процедурите не са допуснати.

По отношение на изследвания тук аспект анализът на данните показва значителни различия между двата вида дела (за компенсация или за друго – т. е., с които не се цели обезщетение).

Относителният дял на допуснатите дела за обезщетение в общия брой заведени такива дела е едва 20 %. Само при 20 % от предявените искове за компенсация има изобщо някакъв шанс за получаване на такава, вследствие на процедурата. При това положение като цяло не е особено удачно да се завеждат колективни дела за обезщетение.

При другия вид искове делът на допуснатите в общия брой предявени съответни искове е значително по-висок (69,41 %). Тук при 69,41 % от заведените дела има

възможност, вследствие на процедурата, да се постигне търсения резултат (например преустановяване на нарушение). В този смисъл инициирането на процедури, с които не се цели компенсация е по-уместно.

Почти всички колективни искове, предявени от физически лица и инцидентни организации не са допуснати - относителният дял на недопуснатите в общия брой заведени от тези субекти дела е 92,86 %. Въпросните лица почти никога не са имали шанса да стигнат до разглеждане на делото (по същество).

Много малка част от инициираните от КЗП колективни процедури не биват допуснати – съответният относителен дял е 17,19 %. Само при 17,19 % от предявените от този орган искове няма шанс да се постигне, вследствие на делото, търсения резултат.

Анализът на данните показва, че при инициираните в периода 2009-2014 г. от физически лица и инцидентни организации колективни процедури за обезщетение относителният дял на недопуснатите е 94,12 %. Причината, която може да бъде посочена въз основа на съдебните актове е неизпълнението на критериите за допустимост. Логично е, че относителният дял на исковете, при които не е присъдено обезщетение в общия брой предявени съответни искове е поне 94,12 %.

На тази основа в дисертационния труд доказваме, че при нарушения, предизвикали големи по размери щети за всеки пострадал от гледна точка на допуснатостта индивидуалните процедури са за предпочитане. Следователно в тази ситуация стандартните искове за компенсация у нас имат предимство. В България е уместно да се завеждат и индивидуални дела.

При нарушения, предизвикали малки по размери вреди за всеки пострадал индивидуални искове за обезщетение не си струва да бъдат предявени... Преимущество нямат обаче и колективните искове за компенсация, тъй като горните относителни дялове са изключително високи. Следователно при нарушения, предизвикали малки по размери вреди, физическите лица у нас не е удачно да завеждат нито колективни, нито индивидуални дела за обезщетение.

Относителният дял на недопуснатите процедури в общия брой инициирани от КЗП е едва 17,19 %. Относителният дял на исковете, при които не се е стигнало до търсения резултат в общия брой предявени от КЗП искове е поне 17,19 %. От друга страна е трудно да си представим, че индивиди завеждат дела например за преустановяване прилагането и отстраняване на неравноправни клаузи от Общите условия на дружества. В този смисъл можем да приемем, че тук недопуснатостта клони към 100 %. Така у нас при нарушение на колективните интереси на потребителите исковете на КЗП имат предимство. Следователно в България е уместно да се използват и колективните дела.

3. Съглашения при колективни дела, заведени през периода 2009-2014 г. у нас

В тази част на изследването разглеждаме съглашения за доброволно уреждане на спора, които трябва да бъдат одобрени от съда.

Анализът на данните разкрива, че у нас почти няма съглашения по колективни искове. Относителният дял на съглашенията[23] в общия брой допуснати процедури е едва 3,13 %. В дисертационния труд е изяснено защо това е така според нас.

Изложеното в тази част на изследването потвърждава нашата констатация, че в България почти няма съглашения по колективни искове.

[23] Постигнатите между страните съглашения са и одобрени от съда.

4. Компенсация при колективни искове, предявени в периода 2009-2014 г. в България

Тук разглеждаме обезщетението при колективни дела у нас. От изследването са изключени исковете по чл. 188 от Закона за защита на потребителите - евентуалната компенсация е за сдружението-предявител. В този смисъл тук разглеждаме обезщетението на жертвите.

Анализът на делата за компенсация на пострадалите, заведени у нас в периода 2009-2014 г. показва следното. Няма нито една процедура, по която да е присъдено обезщетение. (В този смисъл всъщност е излишно да изчисляваме показател единична брутна компенсация на жертва при колективно дело – този показател е равен на 0). Според нас основната причина за това е изключително високият относителен дял на недопуснатите искове за обезщетение на пострадалите в общия брой предявени такива искове. Този дял е равен на 86, 36 %.

На тази база в изследването доказваме, че при нарушения, довели до големи по размери щети стандартните дела за обезщетение у нас са за предпочитане от гледна точка на жертвите. В България на този етап и по този повод е по-удачно да се предявяват индивидуални искове.

Доказваме също, че при нарушения, довели до малки по размери вреди, у нас не е уместно да се завеждат нито стандартни, нито колективни дела за компенсация на жертвите.

Резултатите са по-оптимистични що се отнася до исковете, с които не се цели обезщетение.

Немалка част от допуснатите процедури на КЗП са приключили с успех – 34,62 %. 28,13 % от инициираните от този орган дела са завършили в негова полза. На това място в изследването доказваме, че при нарушения на колективните интереси на потребителите исковете на КЗП все пак имат предимство. Така у нас е удачно да се използва и колективната процедура.

В продължението на анализа са проучени възпиращите ефекти върху потенциалните нарушители да причиняват щети.

5. Възпиращи ефекти от колективните дела, заведени през периода 2009-2014 г. в България

Тук искаме да сравним възпиращия ефект от колективните искове, предявени в периода 2009-2014 г. в България, върху потенциалните нарушители с този при индивидуални дела. Логично е да приемем, че при по-голям възпиращ ефект тези субекти ще са по-предпазливи и ще причиняват по-малко щети. За целите на анализа се спираме на исковете за обезщетение на жертвите, а впоследствие на тези, с които не се цели компенсация.

На първо място, показателите, към които се придържаме са средна брутна компенсация на колективно дело за обезщетение и на индивидуално такова. При по-голямо средно брутно обезщетение на процедура възпиращият ефект върху потенциалните нарушители е по-голям.

Средната брутна компенсация при заведените в периода 2009-2014 г. у нас колективни дела за обезщетение на жертвите е 0 или 0/22. Средното брутно обезщетение при допуснатите искове очевидно също е 0.

В дисертационния труд доказваме, че при нарушения с големи щети индивидуалният иск е за предпочитане – той щеше да възпре в по-голяма степен потенциалните нарушители да причиняват вреди. В разглежданата ситуация същият има предимство пред колективната процедура. Така у нас е удачно да се завеждат и стандартни дела.

При нарушения с малки по размери щети индивидуални искове за обезщетение не си струва да бъдат предявявани... От гледна точка на възпиращия ефект, при нарушения с малки щети нито стандартното, нито колективното дело имат предимство.

На второ място, що се отнася до исковете, с които не се претендира обезщетение и по-конкретно тези, предявени от Комисията за защита на потребителите, показателите, с които си служим са: относителен дял на приключилите в полза на КЗП искове в общия брой предявени от този орган искове, както и относителен дял на приключилите в полза на КЗП искове в общия брой допуснати искове на този орган.

В изследването доказваме, че при нарушения на колективните интереси на потребителите колективната процедура има предимство. Следователно и тя се явява уместна в българските условия.

Последният аспект, който изследваме е т. нар. несериозно съдопроизводство. Става дума за необосновани (по същество) в юридически план дела.

6. Несериозно съдопроизводство при колективните искове, предявени в периода 2009-2014 г. в България

Тук използваме най-вече показателя относителен дял на приключилите дела с решение в полза на ответника (към март 2015 г. на съответната инстанция) в общия брой заведени дела. (Изчислен е и показателя относителен дял на приключилите дела с решение в полза на ответника (към март 2015 на съответната инстанция) в общия брой допуснати дела). Колкото по-нисък е горният дял, толкова несериозното съдопроизводство е „по-малко".

Към март 2015 г. едва 8,18 % от заведените в периода 2009-2014 г. колективни дела у нас са приключили с решение в полза на ответника. В този смисъл можем да кажем, че засега поне в България почти няма несериозно съдопроизводство.

Дори ако вземем като основен показател относителният дял на приключилите процедури с решение в полза на ответника (към март 2015 г. на съответната инстанция) в общия брой допуснати процедури, получаваме 14,06 %. Този дял е нисък.

При индивидуални искове е логично да приемем, че несериозното съдопроизводство е „по-голямо", независимо дали разглеждаме относителни дялове на приключилите в полза на ответника процедури в общия брой заведени или допуснати процедури. Просто при колективни искове съответните относителни дялове са доста ниски. От тази гледна точка колективните дела у нас имат предимство и следователно и те е уместно да бъдат използвани.

Въз основа на анализа, проведен в тази глава, могат да се направят следните основни изводи.

Като цяло с предявените в България през периода 2009-2014 г. колективни искове сравнително рядко се претендира компенсация. Това е логично, тъй като основният предявител на процедурата у нас е Комисията за защита на потребителите. От своя страна

физическите лица и инцидентно създадени организации предявяват по-скоро искове за обезщетение, като през втория подпериод (2012-2014 г.) завеждат по-малко такива дела. Възможно е между 2012 и 2014 г. физическите лица да са се „ориентирали" към индивидуалната съдебна процедура като към „по-перспективна" за получаване на компенсация.

Сдруженията на потребителите по-скоро се въздържат от предявяване на колективни искове. По наше мнение това е така главно по финансови съображения.

Основният предявител на процедурата е Комисията за защита на потребителите, което според нас се обяснява най-вече с обстоятелството, че по закон завеждането на колективни дела е част от дейността на този орган. Така или иначе обаче предвид горния факт, процедурата в немалка степен се явява инструмент на КЗП за защита на правата на потребителите. Анализът на съдебната практика показва, че този орган се справя добре с воденето на такива дела.

Когато бъдат инициирани, колективните процедури за обезщетение рядко биват допуснати, т. е. рядко има въобще някаква възможност да генерират компенсация. В този смисъл като цяло не е особено уместно да се предявяват такива искове. Нещата стоят по-различно при делата, с които не се цели компенсация – тези процедури често биват допуснати. От тази перспектива въпросните дела се явяват по-удачни.

Почти всички колективни искове, предявени от физически лица и инцидентно създадени организации не са допуснати. Това обстоятелство буди тревога, защото означава, че въпросните субекти на практика не могат да използват този правен механизъм. Далеч по-оптимистична е ситуацията при инициираните от КЗП процедури - много малка част не са допуснати. В този смисъл според нас Комисията подхожда професионално при изпълнението на дейността си.

При заведените от физически лица и инцидентни организации колективни дела за компенсация относителният дял на недопуснатите е 94,12 %. На тази основа в разработката бе доказано, че при нарушения, довели до големи по размери щети индивидуалните дела за обезщетение у нас са за предпочитане и следователно в България е удачно да се инициират и стандартни процедури. Този извод е в противоречие с доминиращото виждане в литературата, че колективните искове едва ли не представляват някаква ценност и следва да бъдат използвани винаги, когато е възможно. При нарушения, довели до малки вреди, физическите лица у нас не е уместно да предявяват нито колективни, нито индивидуални искове за компенсация. В разглежданата ситуация е по-удачно те да търсят други, по-изгодни от икономическа гледна точка алтернативи.

Все пак по отношение на аспекта допуснатост/недопуснатост, при нарушения на интересите на потребителите, процедурите на КЗП имат предимство. Така в България е удачно да се използват и колективните искове.

В хода на проучването бе установено също, че у нас почти не съществуват съглашения по този род искове. Въз основа на изследваната съдебна практика в дисертационния труд е изяснено защо това е така.

Анализът на колективните процедури за обезщетение на жертвите, инициирани в периода 2009-2014 г. в България, разкри, че няма нито едно дело, по което да е присъдена компенсация. Почти всички заведени такива дела не са допуснати. При нарушения, предизвикали големи вреди индивидуалните процедури за обезщетение са за

предпочитане. В този смисъл в България е уместно да се предявяват и стандартни искове. При нарушения с малки вреди у нас не е удачно да се завеждат нито индивидуални, нито колективни дела за компенсация на пострадалите.

Ситуацията е по-оптимистична що се отнася до исковете на КЗП (с тях не се цели обезщетение). При нарушения на колективните интереси на потребителите тези процедури имат предимство.

Анализът на възпиращите ефекти от колективните искове за обезщетение на жертвите не разкри предимства в полза на този род процедури. При нарушения с големи щети индивидуалното дело е за предпочитане, а при такива с малки - нито стандартното, нито колективното.

От гледна точка на възпиращия ефект върху потенциалните нарушители, колективните процедури в България, с които не се цели компенсация, понякога имат преимущество. Това е така при нарушения на колективните интереси на потребителите.

И най-после по отношение на аспекта несериозно съдопроизводство, колективните искове в България имат предимство, т. е. този недостатък при тях е по-малък.

В по-общ план, въз основа на извършения в тази глава анализ, можем да посочим следното. Колективните дела, заведени у нас в периода 2009-2014 г. имат преимущества най-вече благодарение на процедурите, инициирани от КЗП. Извън исковете на Комисията, най-силно впечатление прави липсата на компенсация. Колективните дела за обезщетение на потърпевшите определено не са работещ механизъм. Те биват прекратени още в начален стадий. В този смисъл според нас е необходимо или да се направят корекции на съответните правни норми, или възможността да се инициират колективни дела за обезщетение на потърпевшите изобщо да бъде премахната. В „сегашния си вид" тя просто генерира разходи.

Заключение

В заключението на дисертационния труд са очертани основни резултати от проведеното проучване. Формулирани са препоръки и са набелязани насоки за бъдещи изследвания.

СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Използва се методологичния подход на икономическия анализ на правото – направление почти неексплоатирано в България. Разработката е единственото икономическо изследване у нас на колективните искове.

2. Извършен е първият в България преглед на икономическата литература, посветена на колективните искове. Използвана е различна гледна точка на анализа в сравнение с реално доминиращата в американските научни изследвания – преценка на положителните и отрицателните страни на процедурата най-вече от перспективата на пострадалите лица.

3. В теоретичен план са систематизирани и проучени основни етапи и аспекти на процедурата, като тя е сравнена с индивидуалната главно от перспективата на увредените лица, но също и на обществото.

4. Конструирана е първата у нас база данни за колективните искове в България. Става дума за делата, заведени в периода 2009-2014 г.

5. Изчислени са показатели за основни етапи/аспекти на тези дела. Въз основа на тези показатели са анализирани и оценени съответните процедури, като там, където логиката позволява е извършен сравнителен анализ с индивидуални искове.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ

1. Маркова, Т. (2014), Проблемите принципал-агент при американските колективни искове, Известия на Съюза на учените – Варна, серия Икономически науки 2014, 124-131
2. Маркова, Т. (2015), Колективните искове: екс анте анализ на предявяването им в България, Икономически и социални алтернативи, брой 1, 142-152
3. Маркова, Т. (2015), Икономически анализ на колективните искове, Сборник докторантски трудове, Стопански факултет на СУ „Св. Климент Охридски", трета част, 179-193.
4. Маркова, Т., Колективните искове: предимства и недостатъци на процедурата, приета за печат в том 15, Годишник на СУ „Св. Климент Охридски" – Стопански факултет.